

ЗА НЯКОИ МЕСТОИМЕННИЯ КАТО НАЧИН ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА ПОСЕССИВНОСТ В БЪЛГАРСКИ И СРЪБСКИ ЕЗИК

Донка Дойчинова (ПУ „Паисий Хилендарски“)

В настоящей работе рассматриваются некоторые сходства и различия в употреблении притяжательных местоимений в болгарском и сербском языках, на первый взгляд лексически очень близких, но обладающих существенными различиями в грамматической структуре.

The paper examines some similarities and differences in the use of possessive pronouns in Bulgarian and Serbian – languages that are at first glance so close lexically, but in fact possess considerable differences in their grammatical structure.

Местоименията в българския език търпят доста промени през историческото му развитие, но най-важната особеност при тях е, че не са били изцяло засегнати от аналитизма, а са запазили форми за два косвени падежа – родително-винителна и дателна форма при личните, а отчасти – и при останалите.

Именителните форми на местоименията в старобългарски МОН, ТВОН, НАШЬ, ВАШЬ се пазят непроменени в българския език, аз а 3 л. се използват формите на анафоричното местоимение за родителен падеж ЕГО (м. и ср. р.). По-късно в същата служба започват да се явяват и родителните форми на показателните местоимения, но с прибавка на наставки от притежателни прилагателни. В среднобългарски вече има нови притежателни местоимения за 3 л. ед. ч.: ЕГОВЪ или НЕГОВЪ, СЕГОВЪ, ТОГОВЪ, ОНОГОВЪ. По-късно тази богата система от притежателни местоимения за 3 л. ед. ч. се опростява. Днес се употребява само местоимението *негов*. Сравнително дълго в българския език живее местоимението *тогов*. Формата за ж. р. ед. ч. на анафоричното местоимение получава наставка -ин, типична за образуване на притежателни прилагателни от женски имена. Чрез вокална контракция и със старо епентетично Н, което се явява и при *негов*, се получава днешното *неин*. Още през старобългарската епоха с постепенното разрастване на дателния падеж с притежателна функция и кратките дателни форми на личното местоимение *ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им* в приименна употреба започват да изразяват притежателно отношение. По този начин тези кратки мес-

тоимения се включват в групата на притежателните. Процесът е много характерен за българския език. Между останалите славянски езици той е отчасти познат на сръбски и хърватски език.

Възвратното притежателно местоимение СВОН е могло да се употреби в старобългарски във всички лица, но неговата употреба се е спазвала строго само в 3 л. ед. и мн. ч. В останалите лица то е могло да бъде заменено с обикновените притежателни местоимения.

Кратката дателна форма СН на възвратното притежателно местоимение е започнала да се употребява в българския език в притежателна функция както кратките дателни форми на личното местоимение. В днешните български говори се забелязва по-слабо ограничение на употребата на кратката форма *си* в притежателна функция, отколкото на дългата форма *свой*.

Както новобългарският, така и старобългарският притежават два вида възвратни местоимения. Едно от тях е т.нар. субстантивно, или лично възвратно местоимение – *себе, себе си, се*, и се употребява общо за всички лица в единствено и множествено число, без да се мени по род. Второто възвратно местоимение представлява прилагателната форма от същия корен – *свой, своя, свое*. То е т.нар. възвратно притежателно местоимение, което мени своите форми като всяко прилагателно име по род и число и може да се членува.

Според определението на Ахманова възвратно притежателно е онова местоимение, „което показва принадлежността на предмета към субекта на речта и може да се отнася във всичките три лица и двете числа (свой)“ (Ахманова 1969). Л. Манолова доуточнява, че „то изпълнява служба на определение в изречението. Когато е употребено самостоятелно или субстантивирано, може да изпълнява и други служби. Напр. *Иван отиде при своите близки. Своите са най-скъпи* (вместо *своите близки*)“ (Манолова 1993).

Следователно в съвременния български език възвратното притежателно местоимение посочва, че даденият предмет „принадлежи“ на лицето, означено в изречението с помощта на подлога (или подразбрано от окончанието на глаголната форма в сказуемото), и то не само когато подлогът е в 3 л. – *Той взе своето*, но и когато е в 1 или във 2 л. – *Аз чета своята книга, Ти четеш своята книга*. За 3 л. употребата на възвратното притежателно местоимение (или на кратката форма за дателен падеж от възвратното лично местоимение) е задължителна; използването на невъзвратни форми (*Той взе неговото*) придава на изречението друг смисъл. За 1 и 2 л. обаче се допуска успоредна употреба на невъзвратното притежателно местоимение – *Аз чета моята книга, Ти четеш твоята книга*. Такава употреба се среща при особено подчертаване на притежателното отношение. Когато местоимението е без логическо ударение, правилна е само употребата на възвратните форми – *Аз чета своята книга* или по-добре *книгата си*.

Всъщност това са и тенденциите от старобългарския период на езика, но в разговорния вариант днес се наблюдава пренебрегване на формата *свой*

дори в 3 л. и само времето ще покаже ще тръгне ли българският език по пътя на езиците без такова притежателно възвратно местоимение, или не.

Но нека да разгледаме и останалите притежателни местоимения в съвременния български език. С основата си невъзвратните притежателни местоимения посочват лицето и числото на думата, с която се съотнасят, означавайки „притежателя“ (в широкия смисъл на думата) на дадения предмет; така притежателното местоимение *мой, моя, мое, мои* се съотнася с личното местоимение *аз* (1 л. ед. ч.), *негов, негова, негово, негови* – с *той* или *то* (3 л. ед. ч.), *наш, наша, наше, наши* – с *ние* (1 л. мн. ч.) и т.н. Невъзвратните притежателни местоимения за 3 л. ед. ч. посочват освен това и рода на съществителното име или личното местоимение, с което се съотнасят. Така притежателното местоимение *неин, нейна, нейно, нейни* може да се съотнася с някакво съществително в ж. р. (срв. *нейният* и съществителното от ж.р. *приятелка* в съчетанията *гребенът на приятелката* и *нейният гребен*) или с личното местоимение за 3 л. ед. ч. ж. р. *тя* (срв. *Тя има ли гребен? – Ето нейния гребен*), докато притежателното местоимение *негов, негова* и т.н. се съотнася със съществителни имена или лични местоимения от м.р. или ср. р. (срв. *неговата* и съществителното име от м. р. *ученик* в съчетанията *чантата на ученика* и *неговата чанта* или пък *неговата* и съществителното име от ср. р. *момче* в съчетанията *чантата на момчето* и *неговата чанта*).

С помощта на окончанията си всички притежателни местоимения, невъзвратни и възвратни, се съгласуват по число и род със своето определяемо, означаващо „притежавания“ предмет: *моят баща, моята майка, моето момче, моите деца* и т. н.; съгласуване по род и число има и при 3 л. на „притежателя“: *неговият баща, неговата майка, неговите приятели* и т. н.

Притежателните местоимения се употребяват:

1. Предикативно, като именна част на съставно именно казуемо – *Тая книга е моя* и в тази функция по-често се използва общата форма на местоимението.

2. Атрибутивно, т. е. като определение на съществително име – *моята книга*. Наред с тези атрибутивни съчетания се употребяват съчетанията от съществително и кратката дателна форма на лично местоимение с притежателно значение (*книгата ми*). Притежателното местоимение е задължително в случаите, когато върху него пада логическото ударение. При липса на такова то може (но не трябва) да се заменя с дателната форма на личното местоимение. Така изречението *Моята шапка падна* би могло да бъде отговор на въпроса *Чия шапка падна?*, а изречението *Шапката ми падна* в никакъв случай не би могло да бъде отговор на този въпрос, а например на въпроса *Какво ти падна?*

Известно е, че притежателните местоимения в българския език имат две форми – членувана и нечленувана. Когато две или повече съществителни (или именни групи) се определят от едно и също притежателно местоимение в пълна форма, то предхожда първото от тях, а след останалите обикновено се изпуска. Например: *моите книги и тетрадки, нейните сини очи и дъл-*

ги черни мигли. В такива случаи краткото притежателно местоимение, за разлика от пълното, следва съществителното име (или последното от съществителните имена), което определя: *книгите и тетрадките ми*.

По-друг е случаят, когато краткото притежателно местоимение определя не самостоятелно съществително, а съществително име, което е ядро на именната фраза. Тогава то следва не самото съществително име, а първия елемент на тази фраза: *по-голямата ми среда, първият му голям успех*. Когато обаче краткото притежателно местоимение определя съществителни, означаващи семейни връзки, и то на един-единствен човек, то не може да бъде изпуснато дори когато определя две или повече такива съществителни имена едновременно: *майка ѝ и сестра ѝ, жена си и децата си*. Интересен факт се наблюдава при названието на родителите. Употребяват се две форми – *мама* и *майка ми, тате* и *баща ми*.

Кратките притежателни местоимения са енклитики, отнасящи се само към съществителни, притежаващи категорията определеност, свързани така или иначе с членуването. Те могат да се прибавят само след членувано име, като в словосъчетания вървят непосредствено след членната морфема, местейки се заедно с нея. Съответната пълна форма на притежателните местоимения обаче може да се употребява и при нечленувани съществителни, напр. *негова шапка, нова негова шапка; Това са мои статии – Това са статиите ми*, но само *Това са мои статии* (не може *Това са статии ми*). В този случай употребата на пълната форма на притежателното местоимение не отразява логическо ударение, защото няма противопоставеност с кратката форма: *една моя статия* по отношение на притежателя съответства на противопоставящите се по логическо ударение *едната ми статия* и *едната моя статия*.

Кратките притежателни местоимения *ми, ти, му, ѝ* могат да се прибавят след нечленувано (но определено) нарицателно роднинско име от типа баща, майка, дядо, баба, брат, сестра и т. н.: *баща му, майка ти, сестра ми, брат ѝ* и т. н. В някои случаи тези местоимения изпълняват като че ли роля на член, срв. *на Иван сестрата* и *на Иван сестра му*, които се противопоставят като определени на израза *на Иван сестра*. Кратка местоименна форма може да се прибави и след означаващите определеност показателни местоимения, напр. *тази му шапка, този му навик*. Обаче след собствени имена (лични или географски), макар че те по природа изразяват категорията определеност, не може да се употреби посесивната кратка форма: *моят Петър, не Петър ми; Това е моят кон – Това е конят ми*, но само *Това е моят Белчо* (не може *Това е Белчо ми*). Ако собственото име по изключение се членува, тогава все пак формата може да се употреби: *моето Кате, Катето ми, нашият Балкан, Балканът ни*, но не *Витоша ни*. Щом като към собствено име се прибави членувано прилагателно, вече можем да използваме кратките притежателни местоимения: не *Елена ми*, не *хубава ми Елена*, но може *хубавата ми Елена*. Това може да стане обаче и след нечленувано прилагателно, но при обръщение: *Хубава ми Елена*. В този случай прилагателното в м. р. ще има окончание

-и, т. е. ще се употреби старата пълна (определена) форма на прилагателното: *Мили ми Иване*. Това показва, че при обръщение прилагателното се изравнява с членуваните прилагателни имена.

Връзката на кратките притежателни местоимения с члена проличава и от факта, че в никой от останалите славянски езици, които не притежават категорията *определеност* и член, няма и такава посесивна функция на тези бивши лични показателни местоимения. По всичко личи, че това е балканизъм в езика ни.

Местоименията в сръбския език се класифицират в зависимост от значението и функциите им.

Според функциите си са: местоимения съществителни (т. е. скланят се по парадигмата на съществителните имена) – лични, възвратно-лични, въпросителни, относителни, неопределителни, отрицателни и обобщителни – за лица и предмети, и местоимения прилагателни (всички останали), които се скланят като разширените форми на прилагателните имена. Местоименията само означават обектите, а значението им се определя в зависимост от другите части на изречението или от говорната ситуация.

Според семантичната класификация се обособяват следните групи местоимения: лични, притежателни, възвратни (възвратно-лични и възвратно-притежателни), показателни, въпросителни, относителни, неопределителни, отрицателни и обобщителни.

Притежателните местоимения в категориалната си система имат специфична позиция: ясно се отличават от именните местоимения (т. нар. същински), а понякога са изключения и в своята по-тясна група – между местоименията прилагателни. Обикновено в граматиките на различните езици се причисляват към две групи – на прилагателните или местоименията. Притежателните спадат към онази група местоимения, която заради функцията или значението си понякога се причислява към категорията на прилагателните имена. В сръбския език обаче те винаги са спадали към местоименията прилагателни.

Притежателните местоимения в сръбски са:

Ч.	Л.	Единствено число			Множествено число		
		м.р.	ж.р.	ср.р.	м.р.	ж.р.	ср.р.
	1	мој	моја	моје	моји	моје	моја
	2	твој	твоја	твоје	твоји	твоје	твоја
	3 м.р.	његов	његова	његово	његови	његове	његова
	3 ж.р.	њен	њена	њено	њени	њене	њена
	*	њезин	њезина	њезино	њезини	њезине	њезина
	3 ср.р.	његов	његова	његово	његови	његове	његова
	1	наш	наша	наше	наши	наше	наша
	2	ваш	ваша	ваше	ваши	ваше	ваша
	3	њихов	њихова	њихово	њихови	њихове	њихова
	*	њин	њина	њино	њини	њине	њина

*Форми, характерни само за западния вариант на езика (хърватския).

От формата на притежателното местоимение се получава информация за лицето и числото на притежателя (а при 3 л.ед.ч. и за рода му), както и за рода и числото на притежавания обект. С изключение на лицето, другите категории на притежателното местоимение са идентични с категориите на прилагателното име.

В сръбски и в български има редуване на двата вида притежателни местоимения: възвратно и обикновено (*свој – мој*), но там, общо взето, употребата на обикновеното притежателно местоимение е поначало по-рядка, а се ограничава и от книжовната норма:

Волим своју мајку (не *Волим моју мајку*)

Познајем свој крај (не *Познајем мој крај*)

Въпреки това особено в езика на пресата, а и у отделни писатели се среща, както в българския, употреба на обикновено притежателно местоимение вместо възвратно-притежателното, което се окачествява като чуждо влияние:

Он каже да се духовни живот не сме одвајати од његове = своје економске базе.

Такава замяна не е възможна при наличието на един и същи вършител на действието, изразено чрез сказуемото и при по-малко разстояние в изречението между обекта и глаголното действие, срв.:

Мара нам је приповедала о Анкиној бризи за своје рањене другове (Анкини другови).

Мара нам је приповедала о Анкиној бризи за њене рањене другове (Марини другови).

Същата зависимост регулира и употребата на възвратно-личното местоимение.

В сръбския език се смята, че възвратното притежателно местоимение и притежателните местоимения нямат кратка форма (за разлика от българския език). Съчетания от типа *сестра ми*, (*стара*) *нам мати*, *кћер му*, *жена му*, *кућа му*, *брат јој*, (*црна*) *јој коса*, *глава вам*, *по соби ми* и пр. в граматиката обикновено се наричат несъгласувани словосъчетания на съкратени форми на дателния падеж на личните местоимения със съществителни имена. Но принцип разлика между тези форми и кратките дателни притежателни местоимения в българския език няма. Друг е въпросът, че в съвременния сръбски, за разлика от българския, тези словосъчетания са архаична конструкция. Макар и да се употребява често, конструкцията обхваща много стеснена част от лексиката и е непродуктивен способ за изразяване на притежателни отношения в съвременния сръбски език.

Освен чрез тези местоимения посесивни отношения могат да бъдат изразявани в сръбски и с помощта на някои от останалите видове местоимения.

За да се добие представа за приликите и разликите при изразяване на тези посесивни отношения в двата езика, предлагаме цитати от произведението на Бранислав Нушич *Автобиография* в оригинал и превода на български език¹:

¹ Използвани са изданията: Бранислав Нушић. Автобиографија // *Дела у 10 књига*, т. 1, Београд, 1978; Бранислав Нушич. Автобиография // *Избрани творби*, т.1. София, 1990.

Затим би, после овако мудре беседе, ставио преда се познату књигу „Олендорфова метода за учење француског језика“, која је као једини уџбеник тада постојала и из које смо и ми и професор учили француски, и тада би између нас отпочео овакав дијалог од речи до речи, по Олендорфовој методи..

Питање: Брат ваше жене, има ли он једну тицу која лепо пева?

Одговор: Да, брат моје жене има једну тицу која лепо пева!

Питање: Није ли ваша сестра од тетке род сестри од тетке мојега нећака?

Одговор: Да, моја је сестра од тетке род сестри од тетке њашега нећака!

Питање: Јесте ли видели ножић мога стрица?

Одговор: Да, видео сам ножић нашега стрица на клупи у башти моје тетке, која је јуче појела једну јабуку.

Питање: Ваш старији брат, говори ли он француски?

Одговор: Мој старији брат не говори француски, али он има један перорез.

Питање: Једе ли ваша сестра радо сира?

Одговор: Да, моја сестра једе радо сира.

Као што се из ово неколико примера може видети, ова је Олендорфова метода необично подесна и добра за учење француског језика, а ја се сећам једнога нашег младог дипломате који је по Олендорфу научио француски и који је, приликом једне дипломатске посете, водио овакав разговор:

— **Ваша држава**, није ли она вољна бити у добрим суседским односима са нашом државом? **Ваша држава** није ли она вољна учинити изјаву нашој држави, да је она, **ваша држава**, вољ-

След тия мџдри слова учитељат отвараше пред себе си известната книга „Олендорфова метода за изучаване на френски език“. Това беше единственият учебник по френски език по това време, от който се ползувахме и ние, и учителите, и между нас започваше следният дијалог по тази Олендорфова метода...

Въпрос: Братът на вашата жена, има ли той една птица, която пее хубаво?

Отговор: Да, братът на моята жена има една птица, която пее хубаво.

Въпрос: Вашата братовчедка не е ли роднина на братовчедката на моя племенник?

Отговор: Да, моята братовчедка е роднина на братовчедката на моя племенник.

Въпрос: Виждали ли сте ножчето на моя чичо?

Отговор: Да, виждал съм ножчето на вашия чичо на пейката в градината на моята леля, която вчера изяде една ябълка.

Въпрос: Вашият по-голям брат говори ли френски?

Отговор: Моят по-голям брат не говори френски, но той има едно ножче.

Въпрос: Вашата сестра обича ли да яде сирене?

Отговор: Да, моята сестра обича да яде сирене.

Както се вижда от горните неколку примера, тази Олендорфова метода е много добра за изучаване на френски език. Познавам един наш млад дипломат, който бе научил френски по Олендорф и който води следният разговор по време на едно дипломатическо посещение:

— **Вашата држава**, не е ли тя съгласна да бъде в добросъседски отношения с нашата држава? **Вашата држава**, не е ли тя съгласна да направи

на живети у добрим суседским односима са нашим државом?

Разуме се да се млади дипломата користио знањем францускога језика по Олендорфу и приликом дипломатских вечера. Тако је, једном приликом, папскоме нунцију, који је седео с његове десне стране, рекао:

– Једе ли ваша сестра радо сира?

декларација пред нашата држава, четира, вашата држава, е согласна да живее в добросъседски одношения с нашата држава?

Младият дипломат, разбира се, исползуваше своите знания по френски език, придобити чрез Олендорфовата система, и на дипломатическите вечери. Така той каза веднъж на папския нунций, който седеше от дясната му страна:

– Вашата сестра обича ли да яде сирене?

БИБЛИОГРАФИЈА

- Андрейчин 1971:** Л. Андрейчин. Да помним за кратките притежателни местоимения в българския език // *Български език*, 1971, кн. 5.
- Андрейчин 1978:** Л. Андрейчин. Граматиката като наука, нейното минало и днешно състояние // *Помагало по българска морфология. Имена*. София, 1978.
- Ахманова 1969:** О. Ахманова. *Словарь лингвистических терминов*. Москва, 1969.
- Брабец 1952:** I. Brabec, M. Hraste, S. Živković. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb, 1952.
- Георгиева 1962:** Ел. Георгиева. За правилната употреба на притежателните местоимения // *Български език*, 1962, кн. 4.
- Головачева 1986:** А. Головачева. К вопросу о соотношении категории неотчуждаемости и определенности // *Славянское и балканское языкознание. Проблемы диалектологии, категория посесивности*. Москва, 1986.
- Илиева 1985:** К. Илиева. *Местоимения и текст*. София, 1985.
- Куцаров 1997:** Ив. Куцаров. *Лекции по българска морфология*. Пловдив, 1997.
- Лашкова 1985:** Л. Лашкова. *Кратка сърбохърватска граматика*. София, 1985.
- Ницолова 1991:** Р. Ницолова. Балкански особености на българските местоимения / *Българистични изследвания. Трети българо-скандинавски симпозиум (20–26 септември 1985 г.)*, София, 1991.
- Пашов 1962:** П. Пашов. За „падежите“ на местоименията в съвременния български език // *Известия на Института за български език*, 1962, кн. VIII.
- Попова 1986:** Т. Попова. *Сербскохорватский язык*. Москва, 1986.
- Стеванович 1952:** М. Стевановић. Напоредна употреба заменица који и чији у посесивној служби // *Наш језик, Нова серија*, 3, 1952.